

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री बैद्यनाथ उपाध्याय
आदेश

070-W0-0490

विषय:- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश

सर्लाही जिल्ला, सहोडवा गा.वि.स., वडा नं. ३ स्थायी ठेगाना भई हाल नेपाल
सरकार, स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गत स्वास्थ्य सेवा, जनस्वास्थ्य निरीक्षक पदमा
कार्यरत सन्तोष यादव -----१

निवेदक

सर्लाही जिल्ला, सहोडवा गा.वि.स., वडा नं. ३ स्थायी ठेगाना भई हाल जानकी
मेडिकल कलेज जनकपुरधाममा एम.वि.वि.एस. दोश्रो वर्षमा अध्ययनरत सरोज
अधिकारी -----१

विरुद्ध

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, सिंहदरवार काठमाडौं-१

नेपाल सरकार, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं-----१

नेपाल सरकार, कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदिय मामिला मन्त्रालय,
सिंहदरवार, काठमाडौं-----१

विपक्षी

निजामती कर्मचारी सन्तति छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समितिको सचिवालय, सामान्य
प्रशासन मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं-----१

छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा सचिव, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय,
सिंहदरवार, काठमाडौं -----१

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ तथा धारा १०७ बमोजिम यस
अदालतको अधिकारक्षेत्र भित्रको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य
एवं ठहर यस प्रकार छ:-

हामी निवेदक मध्ये म सन्तोष यादव स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ अर्न्तगत कार्यरत राष्ट्रसेवक कर्मचारी हुँ । साथै म सरोज अधिकारी राष्ट्रसेवक कर्मचारीको सन्तति हुँ । निवेदक मध्ये म सरोज अधिकारी जानकी मेडिकल कलेज जनकपुरधाममा एम.वि.वि.एस द्वितीय वर्षमा अध्ययनरत छु । विपक्षी मन्त्रीपरिषद्बाट निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ मिति २०६७।३।१५ मा स्वीकृत गरी जारी गरिएको छ । उक्त निर्देशिकाको दफा ४(ग) ले सम्बन्धित शिक्षण संस्थामा भर्ना भएको वा अध्ययनरत रहेकाले छात्रवृत्तिमा सहभागी हुन पाउने व्यवस्था गरेको छ । म सरोज अधिकारी छात्रवृत्ति पाउने विश्वास गरी अध्ययन गर्दै आएको थिए । तर निजामती कर्मचारी सन्तति छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समितिको सचिवालयले मिति २०६९।१।१८ मा गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित गर्दा निर्देशिकाको दफा ५(१) मा तोकिएका विषयमा छात्रवृत्ति प्राप्त गर्न प्रथम वर्षमा अध्ययनरत निजामती कर्मचारीका सन्ततिले मात्र दरखास्त दिन पाउने गरी उक्त निर्देशिकाको दफा ४(ग) को व्यवस्था विपरीत सूचना प्रकाशित गरेको रहेछ । निवेदक मध्येका सरोज अधिकारीलाई द्वितीय वर्षमा अध्ययनरत रहेको भनी छात्रवृत्ति वितरण प्रक्रियामा समावेश गरिएको छैन । मधेशी, आदिवासी जनजाति, महिला समेतलाई राज्यको प्रत्येक अंगमा सम्मानजनक सहभागिता गराउने नीतिको प्रतिकूल उक्त निर्देशिका जारी गरी प्रथम वर्षमा अध्ययनरतलाई मात्र सहभागी गराउने गरी गैरकानूनी सूचना प्रकाशित गरेकोले विपक्षीहरुको उक्त कार्यबाट निवेदक समेतको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२, १३, १८, १९, २१ र २३ ले प्रदान गरेको हकमा गम्भीर आघात पुगेको छ । साथै सो निर्देशिका नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १, २१, ३३(घ)(घ१), धारा ३५ को उपधारा (१०) (१४), धारा १६४ (२) विपरीत गैर समानुपातिक समावेशी छ । त्यस्तो गैरसमावेशी निर्देशिका बदर गरी प्रचलित संविधान, निजामती सेवा ऐन, छात्रवृत्ति ऐन तथा नियमावली समेतले आत्मसात गरेको समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त बमोजिम समानुपातिक समावेशी व्यवस्था गरी कामकारवाही अगाडि बढाउन, उक्त निर्देशिकाको दफा ४ को खण्ड (ग) विपरीत दरखास्त आब्हान नगर्न र निवेदकलाई छात्रवृत्ति पाउने प्रतिशर्धामा समावेश गर्न विपक्षीहरुका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरी पाऊँ । साथै निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म मिति २०६९।१।१८ को सूचना कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरुका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन माग दावी ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदन माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै कारण भए यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ (पन्ध्र) दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल कागजात समेत साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी यो आदेशको प्रतिलिपि साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई लिखित जवाफ आएपछि वा सोको अवधि नाघेपछि नियम बमोजिम पेश गर्नु साथै अन्तरिम आदेश छलफलका निमित्त विपक्षीलाई सूचना दिई पेश गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतको आदेश ।

यसमा छात्रवृत्तिको लागि छनौट भई मिति २०६९।२।२६ मा नतिजा समेत प्रकाशित भइसकेको देखिँदा छनौट भएका अन्य छात्रहरूलाई प्रभावित पार्ने गरी सुविधा सन्तुलनको दृष्टिले तत्काल अन्तरिम आदेश जारी गरिरहनु उपयुक्त नहुँदा माग बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गर्न मिलेन । प्रस्तुत रिट निवेदनलाई अग्राधिकार प्रदान गरी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६९।३।१४ को आदेश ।

निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने प्रक्रियालाई व्यवस्थित, पारदर्शी, छिटोछरितो र प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले जारी गरिएको हो । उक्त निर्देशिकाको प्रावधान निजामती कर्मचारीका हकमा मात्र लागू हुने निजामती कर्मचारीको सुविधासँग सम्बन्धित विषय हो । राज्यको स्रोत र साधनमा पहुँच नभएका वर्गलाई राज्यको संरचनामा सहभागी हुन पाउने हक हुने छ भनी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ ले प्रत्याभूत गरेको हो । राज्यको संरचनामा सहभागि भई सकेका व्यक्ति वा निजका परिवारका सदस्यहरूले संविधानको धारा २१ बमोजिमको हक प्राप्त गर्न सक्दैनन् । सबै निजामती कर्मचारी राज्यका अगाडि समान हुने भएकाले सुविधाका हिसावले निजहरूका बीच असमान व्यवहार गर्न संविधानको धारा १३ ले अनुमति दिदैन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव डा. त्रिलोचन उप्रेतीको लिखित जवाफ ।

निजामती सेवाको पदमा बहाल रहेका र निवृत्तिभरण पाईरहेका निजामती कर्मचारीका सन्ततिहरूलाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने प्रयोजनका लागि निर्देशिका निर्माण गरिएको र उक्त निर्देशिकाले समावेशीतालाई भन्दा योग्यताक्रमलाई जोड दिई निर्देशिकाको दफा १६ ले

छात्रवृत्ति प्राप्त गर्न चाहने निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई बिना कुनै भेदभाव योग्यताक्रमका आधारमा सूची तयार गरी पारदर्शी रुपमा दफा ५ मा उल्लेखित प्राविधिक विषयमा छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने हुनाले निर्देशिकाले निवेदकको माग बमोजिमको हक अधिकारमा बन्देज लगाएको छैन । निजामती कर्मचारीका सन्ततिहरुका बीचमा समान अवसर प्रदान गर्ने गरी छात्रवृत्ति प्रक्रियालाई व्यवस्थित, पारदर्शी, छिटो छरितो र प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले निर्देशिका जारी गरिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव भेषराज शर्माको लिखित जवाफ ।

मिति २०६९।१।१८ को सूचना अनुसार प्राप्त दरखास्तको छानबिन गरी निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ ले तय गरेको मापदण्ड अनुसार २०० जना निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने गरी छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समितिबाट निर्णय समेत भईसकेको छ । उक्त निर्देशिका आम नागरिकहरुका हकमा लागू हुने विषय नभई निश्चित वर्ग निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई निर्धारित मापदण्डका आधारमा लागू हुने हुँदा संविधान प्रतिकूल भन्ने आधार छैन । रिट निवेदक एकपटक दरखास्त पेश गरी छनौट प्रक्रियामा सहभागी भई सकेका छन । हाल प्रथम वर्षमा अध्ययनरतलाई दरखास्त आवाहन गरिएकोले निवेदक सरोज अधिकारी द्वितीय वर्षमा अध्ययनरत छात्र हुनाले दरखास्त दिन नपाएको कारणले प्रस्तुत रिट निवेदन दिएको देखिन्छ । आफ्नो अनुकूल निर्णय भए ठिक र प्रतिकूल निर्णय भए बेठिक भन्ने भावनाबाट प्रेरित भई दायर गरेको रिट निवेदन खारेज भागी हुँदा खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निजामती कर्मचारी सन्तति छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समितिको सचिवालय, छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष तथा सचिव र सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव धरणीधर खतिवडाको लिखित जवाफ ।

विपक्षीले आ.ब.०६९/०७० का लागि ४०० जना कोटा राखी पुनः मिति २०७०।२।८ मा संविधान विपरीत गैर समावेशी दरखास्त आवाहन गरेको र सम्बत् २०७० मा निर्देशिका संशोधन गर्दा पनि समावेशी व्यवस्था नगरेको हुँदा विपक्षीले विवादित विषयमा मुद्दा फैसला नहुँदै पुनः दरखास्त आवाहन गरेकोले परिस्थिति गम्भीर भई स्थिति परिवर्तन भएको समेतको

आधारमा रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म मिति २०७०।२।८ को सूचना र सो सम्बन्धी काम कारवाही यथास्थितिमा राख्नु भनी विपक्षीका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको सन्तोष यादव समेतको मिति २०७०।२।२७ को निवेदन पत्र ।

यसमा निवेदकले निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ र सोमा भएको संशोधन तथा सो निर्देशिका बमोजिम प्रकाशित मिति २०७०।२।८ को सूचना समेत नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ र २१ समेतको अनुकूल नभएको भनी अन्तरिम आदेशको माग गरेको देखिन्छ । उक्त संशोधन र सो बमोजिम प्रकाशित छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने विषयको मिति २०७०।२।८ को सूचना संविधानको उक्त व्यवस्था अनुकूल समानुपातिक समावेशीका आधारमा भए गरेको नदेखिएकोले उक्त सूचना बमोजिम छात्रवृत्ति प्रदान गर्दा आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका वर्गको हक हितमा प्रतिकूल असर पर्न सक्ने अवस्था प्रथम दृष्टिमा नै देखिन आई उक्त वर्गका निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई अपुरणीय क्षति हुन सक्ने हुँदा प्रस्तुत रिटको टुङ्गो नलागेसम्म उक्त मिति २०७०।२।८ को सूचना बमोजिम नतिजा प्रकाशन गर्ने एवं छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने काम कारवाही नगरी हाल यथास्थितिमा राख्नु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम विपक्षीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरी दिएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०७०।३।१३ को आदेश ।

यस अदालतको मिति २०७०।०७।०७ को आदेश बमोजिम निवेदक र विपक्षीहरूको तर्फबाट पेश भएको लिखित बहस नोट मिसिल सामेल रहेको रहेछ ।

यसमा प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकले चुनौती गरेको निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ संविधान वा ऐन वा नियमावलीको अख्तियारी अन्तर्गत बनेको नदेखिनुका साथै नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २(ड) को नेपाल कानूनको परिभाषा अनुसार कानून भन्न सकिने अवस्था नदेखिएको हुँदा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) अन्तर्गतको विशेष इजलासले प्रस्तुत निवेदनमा सुनुवाई गर्न सक्ने अवस्था देखिएन । निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनमा संविधानको धारा १०७(२) को हकमा समेत माग दावी लिएको देखिदा सो सम्बन्धमा सुनुवाइका लागि

प्रस्तुत रिट निवेदनको विशेष इजलास तर्फको लगत कट्टा गरी निवेदकले माग दावी गरेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) को विषयमा सुनुवाईको लागि सम्बन्धित इजलासमा नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतको विशेष इजलासबाट भएको मिति २०७०।१।१८ को फैसला ।

नियम बमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक तर्फका विद्वान् अधिवक्ताद्वय नागेन्द्र यादव र नारायण भाले नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्बाट मिति २०६७।३।१५ मा स्वीकृत भई जारी भएको निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ को दफा ४ को खण्ड (ग) को व्यवस्था विपरीत छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समितिले मिति २०६९।१।१८ को गोरखापत्रमा प्रथम वर्षमा अध्ययनरत भनी प्रकाशित सूचना गैर समानुपातिक समावेशी भई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ र २१ समेतको प्रतिकूल भएकोले उक्त निर्देशिका बदर गरी समावेशी व्यवस्था गर्न र निवेदकलाई प्रतिष्पर्धामा समावेश गर्न विपक्षीका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी बहस प्रस्तुत गर्नु भयो । त्यसै गरी विपक्षीहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् उप-न्यायाधिवक्ता रमादेवी पराजुलीले निवेदन दावीको निर्देशिका निजामती कर्मचारीका सन्ततिका हकमा मात्र लागू हुने निजामती कर्मचारीको सुविधासँग सम्बन्धित विषय हो । उक्त निर्देशिकाको दफा १६ ले छात्रवृत्ति प्राप्त गर्न चाहने निजामती कर्मचारीका सन्ततिहरूका बीच प्रतिस्पर्धा गराई योग्यताक्रमका आधारमा सूची तयार गरी बिना कुनै भेदभाव पादरशी रुपमा निर्देशिकाको दफा ५ मा उल्लेखित विषयमा छात्रवृत्ति प्रदान गरिने हुँदा निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नु पर्ने अवस्था छैन । रिट निवेदन खारेज हुनु पर्दछ भनी बहस प्रस्तुत गर्नु भयो ।

रिट निवेदकले नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्बाट मिति २०६७।३।१५ मा जारी गरिएको निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ मा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, निजामती सेवा ऐन, २०४९, निजामती सेवा नियमावली, २०५०, छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, (संशोधनसहित) २०२१ र छात्रवृत्ति नियमावली, (संशोधनसहित) २०६० ले अवलम्बन गरेको समानुपातिक समावेशी व्यवस्थाको अवलम्बन नगरिएको र प्रथम

वर्षमा अध्ययनरतलाई मात्र छात्रवृत्तिका लागि दरखास्त आह्वान गरिएको छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समितिको सचिवालयको मिति २०६९।१।१८ को सूचना उक्त निर्देशिकाको दफा ४ (ग) को व्यवस्था विपरीत हुँदा उल्लेखित निर्देशिका बदर गरी समानुपातिक समावेशी व्यवस्था गरी निवेदकलाई छात्रवृत्ति पाउने प्रतिस्पर्धामा समावेश गर्न विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरी पाऊँ भन्ने मुख्य निवेदन माग दावी लिएको देखिन्छ । निजामती सेवाको पदमा बहाल रहेका र निवृत्तिभरण पाईरहेका निजामती कर्मचारीका सन्ततिहरूलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने उद्देश्यले निर्देशिका, २०६७ जारी गरिएको हो । उक्त निर्देशिकाले छात्रवृत्ति प्राप्त गर्न चाहने निजामती कर्मचारीका सन्ततिहरूलाई निर्धारित मापदण्ड बमोजिम प्रतिस्पर्धामा सहभागी भई छात्रवृत्ति प्राप्त गर्ने समान अवसर सुनिश्चित गरेको छ । मिति २०६९।१।१८ मा प्रथम वर्षमा अध्ययनरतलाई मात्र छात्रवृत्तिका लागि दरखास्त आह्वान गरिएकोमा निवेदक सरोज अधिकारी द्वितीय वर्षमा अध्ययनरत रहेको हुँदा दरखास्त दिन नपाएका हुन् । निवेदकको हक अधिकार हनन भएको छैन भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ देखिन्छ ।

अब रिट निवेदना निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुने नहुने के रहेछ सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

निर्णयतर्फ विचार गर्दा, निवेदक मध्ये सन्तोष यादव स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ बमोजिम गठित हेल्थ इन्सपेक्सन समूहको निरीक्षक पदमा कार्यरत रहेका र सरोज अधिकारी निज सन्तोष यादवको छोरा एवं जानकी मेडिकल कलेज जनकपूरधाममा एम.वि.वि.एस द्वितीय वर्षमा अध्ययनरत छात्र भएको देखिन्छ । निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ को दफा २(ख) ले नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ बमोजिमको सेवाको पदमा बहाल रहेका राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूलाई पनि उक्त निर्देशिकाको प्रयोजनका लागि निजामती कर्मचारी सम्भन्धु पर्ने भनी परिभाषा गरेको देखिदा सो निर्देशिका कार्यान्वयन सम्बन्धमा यी निवेदकहरूको सरोकार रहे भएकोमा विवाद देखिदैन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ विपरीत निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ जारी गरी सोही निर्देशिकाका आधारमा छात्रवृत्तिका लागि

दरखास्त आव्हान गरेको सूचना समेत वदर गरी पाउन निवेदकले दावी लिएको देखिन्छ । निजामती कर्मचारी सन्तति छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समितिको सचिवालय, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय सिंहदरवार समेतका विपक्षीहरूले उक्त निर्देशिकाको व्यवस्था आम नागरिकका हकमा आकर्षित हुने विषय नभई निश्चित वर्ग निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई निर्धारित मापदण्डका आधारमा प्रतिस्पर्धा गराई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने विषयलाई व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले जारी गरिएको हो । सबै निजामती कर्मचारी राज्यका अगाडि समान हुने र निजका सन्ततिहरूका बीचमा असमान व्यवहार गर्न नमिल्ने हुँदा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको विपरीत भन्न मिल्दैन भन्ने जिकीर लिएको पाइन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ ले सामाजिक न्यायको हक प्रत्याभूत गर्दा “आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरीब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक हुने छ” भनी राज्यमा नागरिकहरू बीच असमानता हटाई पछि परेकाहरूलाई राज्यका अंगहरूमा समाबेस गराई समाजमा सामाज्यस्यता स्थापना गरी न्यायपूर्ण समाजको विकास गर्ने उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भएको देखिन्छ । यस्तो प्रक्रियाले औपचारिक समानतालाई भन्दा सारवान र समन्यायिक समानतामा जोड दिएको हुन्छ । नेपालमा पहिलो पटक नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले सकारात्मक विभेदको मान्यतालाई आत्मसात गरेको थियो भने वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले सकारात्मक विभेदसँगसँगै आर्थिक एवं सामाजिक रूपले कमजोर वर्ग वा समुदायलाई राज्य संरचनाका सबै अङ्गमा समानुपातिक समावेशीताको आधारमा सहभागी गराउने उद्देश्य राखेको देखिन्छ ।

समानुपातिक समावेशीताको सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(घ) ले राज्यको दायित्व अर्न्तगत “नेपालमा वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, उत्पीडित, उपेक्षित र अल्पसङ्ख्यक समुदाय, पिछडिएका क्षेत्र लगायतका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न राज्यको वर्तमान केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी राज्यको समावेशी,

लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने” र धारा ३३(घ१) ले “मुलुकको राज्य संरचनाका सबै अङ्गहरूमा मधेशी, दलित, आदिवासी जनजाति, महिला, मजदूर, किसान, अपाङ्ग, पिछडिएका वर्ग र क्षेत्र सबैलाई समानुपातिक समावेशीको आधारमा सहभागी गराउने” व्यवस्था गरेको छ ।

आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएको वर्गलाई आरक्षण प्रदान गर्ने सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३५(१०) ले “राज्यका नीतिहरू अर्न्तगत शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, खाद्य सम्प्रभुता र रोजगारीमा निश्चित समयका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरी आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका आदिवासी जनजाति, मधेशी, दलित लगायत सीमान्तकृत समुदाय तथा गरिबीको रेखामुनीका मजदुर किसानको उत्थान गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने” व्यवस्था गरेको छ । त्यसै गरी उक्त संविधानको धारा ३५(१४) ले “राज्यले महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिम लगायत अल्पसंख्यक, भूमिहीन, सुकुम्बासी, कमेया, अपाङ्ग, पिछडिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्व पीडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ” भनी संवैधानिक व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

राज्यको दायित्व र राज्यले अवलम्बन गरेका नीति एवं सामाजिक न्यायको हक समेतले आर्थिक सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका वर्ग वा समूहलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनाका सबै अङ्गहरूमा सहभागी गराउनु पर्ने राज्यको जिम्मेवारी रहेको र त्यस्ता वर्ग वा समुदायले सो बमोजिम सहभागी हुन पाउने हकको प्रत्याभूति संविधानले नै गरेको देखिन्छ । संविधानद्वारा मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरी राज्यले आफ्नो दायित्वको रूपमा स्वीकार गरेको व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा सरकारले सक्रियता देखाउनु पर्ने हुन्छ । सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरू राज्यको दायित्वको रूपमा स्वीकार गरिएका त्यस्ता नीति एवं सिद्धान्तहरूबाट निर्देशित हुनु पर्दछ ।

उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनका क्रममा सामाजिक तथा आर्थिक हिसाबले पछाडि परेको वर्गलाई समानुपातिक तथा समावेशी सिद्धान्तका आधारमा निजामती सेवामा प्रवेश हुने अवसर सुनिश्चित गरी त्यस्ता वर्ग वा समुदायलाई राज्यको मूलधारमा

सहभागी गराउने कार्यको प्रारम्भ भई सकेको छ ।

त्यसैगरी प्रचलित छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ र छात्रवृत्ति सम्बन्धी नियमावली, २०६० ले समानुपातिक समावेशीताको सिद्धान्त अवलम्बन गरी विभिन्न वर्ग र समुदायका लागि छात्रवृत्ति सुरक्षित गर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ मा २०६३ सालमा गरिएको संशोधनले थप गरेको दफा ३क. ले “नेपाल सरकारलाई प्राप्त भएको छात्रवृत्ति मध्ये विपन्न, महिला, अपाङ्ग, जनजाति र दलित तथा तोकिएको दुर्गम क्षेत्रको व्यक्तिलाई तोकिए बमोजिम छात्रवृत्ति सुरक्षित गरिनेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

छात्रवृत्ति सम्बन्धी नियमावली २०६० मा २०६५ सालमा गरिएको संशोधनले नियम १०क. थप गरी छात्रवृत्ति सुरक्षित गर्ने सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको देखियो ।

नेपाल सरकारलाई प्राप्त भएको छात्रवृत्ति मध्ये पैतालीस प्रतिशत स्थान सामुदायिक विद्यालयबाट प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरेका विपन्न देहायका समुदाय तथा व्यक्तिलाई आरक्षण गरी सो प्रतिशतलाई शत प्रतिशत कायम गरी देहायको आधारमा वितरण गरिनेछ :-

(क) आर्थिक वा सामाजिक रुपमा विपन्नका लागि पच्चीस प्रतिशत

(ख) महिलाका लागि तेत्तीस प्रतिशत,

(ग) अपाङ्गका लागि दुई प्रतिशत

(घ) जनजातिका लागि सत्ताइस प्रतिशत

(ङ) दलितका लागि नौ प्रतिशत

(च) पिछडिएको दुर्गम क्षेत्रका व्यक्तिका लागि चार प्रतिशत

आर्थिक वा सामाजिक रुपमा विपन्न भन्ने व्यवस्थालाई स्पष्ट गर्दै नियम १०क. को उपनियम २ ले “आर्थिक वा सामाजिक रुपमा विपन्नका लागि आरक्षित पच्चीस प्रतिशत स्थान मध्ये मधेशीका लागि बीस प्रतिशत, मुस्लिम समुदायका लागि दुई प्रतिशत र बेपत्ता पारीएका व्यक्ति र शहीदको परिवार तथा घाइते वा निजको सन्ततिका लागि तीन प्रतिशतका आधारमा वितरण गरिने” भन्ने व्यवस्था गरेको पाइयो ।

नेपाल सरकारबाट दिईने छात्रवृत्ति वितरण सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ३क. ले छात्रवृत्ति सुरक्षित गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको र छात्रवृत्ति सम्बन्धी नियमावली, २०६० को नियम १०क. (१) र (२) ले त्यस्तो सुरक्षित छात्रवृत्ति वितरण

गर्दा आर्थिक वा सामाजिक रुपमा विपन्न विभिन्न वर्ग वा समुदायलाई विभिन्न समूहमा विभाजन गरी प्रत्येक समूहका लागि निश्चित प्रतिशतमा छात्रवृत्ति सुरक्षित गरी राज्यबाट उपलब्ध गराउने छात्रवृत्ति वितरणमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त अवलम्बन गरेको पाइन्छ ।

निजामती कर्मचारी सन्तति छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समितिको सचिवालय सामान्य प्रशासन मन्त्रालय समेतका विपक्षीहरूले निजामती कर्मचारी सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका निजामती कर्मचारीका सन्ततिहरूका हकमा मात्र लागू हुने निजामती कर्मचारीको सुविधासँग सम्बन्धित विषय हो । सबै निजामती कर्मचारीहरू राज्यका अगाडि समान हुने भएकोले निजका सन्ततिहरूका बीचमा सकारात्मक विभेदको सिद्धान्त अवलम्बन गर्न आवश्यक छैन । त्यस्तो गरेमा अन्य कर्मचारीका सन्ततिहरूको समानताको हक हनन हुन सक्दछ भन्ने जिकीर लिएको देखिन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३ को उपधारा ३ ले “राज्यले नागरिकहरूका बीच धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन” भन्ने समानताको हक सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । सोही धाराको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा “तर महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछ्छडिएको वर्ग वा बालक, वृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त संवैधानिक व्यवस्थाले सकारात्मक विभेद वा सारभूत समानतामा जोड दिएको र अन्य सरह प्रतिस्पर्धामा उत्रन नसक्ने कमजोर वर्ग वा समुदायका व्यक्तिहरूको सशक्तिकरण र विकासका लागि लक्षित रहेको देखिन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ ले सामाजिक न्यायको सिद्धान्तलाई मौलिक हकको रुपमा स्वीकार गरेको अवस्थामा धारा १३ को उपधारा ३ को समानताको हकलाई निरपेक्ष रुपमा बुझ्नु हुदैन । राज्यले धारा १३ को उपधारा ३ बमोजिमको समानता सम्बन्धी हकको प्रचलन गराउदा धारा १३ को उपधारा ३ को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था र धारा

२१ बमोजिमको सामाजिक न्याय सम्बन्धी हकलाई उपेक्षा गर्न मिल्दैन । उल्लेखित संवैधानिक व्यवस्थाहरुको उद्देश्य प्राप्तिका लागि आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका सबै वर्ग वा समुदाय बीच सारभूत र समन्यायिक समानता कायम गर्न सकारात्मक विभेदको नीतिबाट निर्देशित भई सरकारले उपलब्ध गराउने अवसरहरुको वितरण गर्नु पर्ने हुन्छ ।

सकारात्मक विभेदको नीति साध्य नभई यो असमान वर्ग वा समुदायका बीचमा समान अवसरको सुनिश्चितता कायम गर्ने साधनको रूपमा राज्यले अवलम्बन गर्ने नीति हो । सकारात्मक विभेद सम्बन्धी मान्यता स्थायी प्रकृतिको व्यवस्था नभई निश्चित अवधिका लागि अर्थात् त्यस्तो आर्थिक वा सामाजिक रूपमा पछाडि परेको वर्ग वा समुदायको सहभागिता राज्य संरचनाका विभिन्न अंगमा सुनिश्चित नभएसम्मका लागि अवलम्बन गरिने अस्थायी प्रकृतिको प्रबन्ध हो । यो केही समयसम्म अवलम्बन गरिने र त्यस्तो कमजोर वर्ग वा समुदायको राज्य संरचनाका अंगहरुमा सहभागीता बढ्दै जाँदा आउने सामाजिक तथा आर्थिक परिवर्तनका आधारमा पुनरावलोकन हुँदै जाने वा राज्य संयन्त्रमा समानुपातिक सहभागीता सुनिश्चित भएपछि यस्तो व्यवस्था अन्त्य हुन जान्छ । यसको लागि राज्यले त्यस्तो वर्ग वा समुदायका व्यक्तिको क्षमता विकासमा विशेष जोड दिनुपर्ने हुन्छ । छात्रवृत्ति क्षमता विकासको एक अवसर हो । यसै तथ्यलाई मनन गरी नेपाल सरकारले छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीलाई समानुपातिक समावेशी बनाउने उद्देश्यले आवश्यक संशोधन गरी नेपाल सरकारले शिक्षा मन्त्रालय मार्फत प्रदान गरिने छात्रवृत्ति वितरणमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त अवलम्बन गरेको पाइन्छ ।

अब नेपाल सरकारद्वारा उपलब्ध गराएको कोषबाट सामान्य प्रशासन मन्त्रालय मार्फत निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई वितरण हुने छात्रवृत्तिमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त आकर्षित हुने नहुने भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा, नेपाल सरकारबाट वा नेपाल सरकार मार्फत दिइने छात्रवृत्तिका सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न बनेको छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २ ले छात्रवृत्ति शब्दको परिभाषा गर्दै “कुनै अध्ययन, अनुसन्धान वा प्रशिक्षणका लागि नेपाल सरकारले उपलब्ध गराएको आर्थिक अनुदान वा सुविधा, नेपाल सरकारलाई कुनै विदेशी मुलुक, अन्तर्राष्ट्रिय वा अन्य दातृ संस्था वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी शैक्षिक संस्थाले उपलब्ध

गराएको आर्थिक अनुदान वा सुविधा वा प्राविधिक सहायता सम्झनु पर्छ र सो शब्दले नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी छात्रवृत्ति भनी तोकेको अन्य सुविधा समेतलाई जनाउँछ” भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।

उपरोक्त परिभाषा बमोजिम कुनै अध्ययन, अनुसन्धान वा प्रशिक्षणका लागि नेपाल सरकारले उपलब्ध गराएको आर्थिक अनुदान वा सुविधा छात्रवृत्ति अन्तर्गत पर्ने देखिदा निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई विभिन्न विषयको अध्ययनका लागि नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने आर्थिक सुविधा छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २ ले गरेको छात्रवृत्तिको परिभाषा अन्तर्गत पर्ने नै देखिन्छ । निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई उपलब्ध हुने छात्रवृत्ति नेपाल सरकारले उपलब्ध गराएको आर्थिक अनुदानबाट सञ्चालित भएकोले त्यस्तो छात्रवृत्ति वितरण गर्दा छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ र छात्रवृत्ति नियमावली, २०६० ले व्यवस्था गरेको समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यस्तो कानूनी व्यवस्थालाई वेवास्ता गर्न वा त्यस्तो व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने गरी छात्रवृत्ति वितरण सम्बन्धी निर्देशिका बनाउन वा छात्रवृत्ति वितरण गर्न मिल्ने हुदैन ।

नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्ले निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ जारी गरेको र सो मा पटक पटक संशोधन समेत गरेको देखिन्छ । सो निर्देशिका कुन ऐन, कानून वा नियम अन्तर्गत सरकारले जारी गरेको हो सो कुरा उक्त निर्देशिकाको पठनबाट देखिँदैन । आफ्नो कार्यकारी अधिकारको प्रयोग गरी कुनै आदेश, परिपत्र वा निर्देशिका जारी गर्दा नेपाल सरकारले प्रचलित संविधान, ऐन वा नियमावली अनुकूल हुने गरी जारी गर्नु पर्ने र ती कानूनी व्यवस्था प्रतिकूल जारी गरेका त्यस्तो आदेश, परिपत्र वा निर्देशिका कानूनसम्मत नहुने भई बदरभागी हुने कुरामा विवाद हुँदैन । तर उक्त निर्देशिकामा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१, निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ (७) र छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन (संशोधन सहित), २०२१ तथा छात्रवृत्ति सम्बन्धी नियमावली (तेस्रो संशोधन), २०६० समेत अनुकूल रहेको देखिँदैन । उक्त निर्देशिकामा छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ३क. र छात्रवृत्ति सम्बन्धी नियमावली, २०६० को नियम १०क.ले तोकिए बमोजिम समानुपातिक समावेशी हुने गरी कुनै आरक्षण गरिएको

देखिदैन । तसर्थ उक्त निर्देशिका छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ३क. र छात्रवृत्ति सम्बन्धी नियमावली, २०६० को नियम १०क.(१) र (२) को व्यवस्था र कानून अनुकूल रहेको देखिन आएन ।

अतः एव, आफ्नो कार्यकारी अधिकारको प्रयोग कानून प्रतिकूल गरी जारी गरिएको सो निर्देशिका उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी दिएको छ । अब नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१, निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ (७), छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन (संशोधन सहित), २०२१ को दफा ३क. र छात्रवृत्ति सम्बन्धी नियमावली (संशोधन सहित), २०६० को नियम १०क.(१) र (२) को कानूनी व्यवस्था अनुकूल हुने गरी अर्को निर्देशिका वा नियमावली जे जो बनाउनु पर्ने हो बनाई सो छात्रवृत्तिको वितरणमा समानुपातिक र समावेशी हुने गरी लागू गर्नु भनी परमादेश समेत जारी हुने ठहर्छ । आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत सम्बन्धित विपक्षीहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

न्यायाधीश

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्यायाधीश

इजलास अधिकृत: भद्रकाली पोखरेल

कम्प्युटर टाइप गर्ने: मन्जिता ढुंगाना

इति सम्बत् २०७० साल चैत्र २६ गते रोज ४ शुभम्-----।